

IMRE László:

E m l é k b e s z é d

a négy éve elhunyt Görömbei András MTA rendes tag tiszteletére

Nagy megdöbbenést váltott ki 1842-ben, amikor Széchenyi István, mint a tudományos akadémia másodelnöke beszédében a magyar nyelv és kultúra fontosságát mindenek fölött hangsúlyozta, holott mindenki tudta, hogy az ország felvirágzásának feltételét a nagybirtok modernizálásában, a hajózás, a közlekedés ügyében látta, valamint a természeti és a műszaki tudományok szisztematikus fejlesztésében. „A nemzeti nyelv szerepének szinte mértéken felüli hangsúlyozása ebben a beszédben látszólag ellentmondott Széchenyi másik gondolatának, mely a nemzetiségekkel szembeni türelmetlenségtől és az erőszakos magyarosítástól óvott. Ebben a beszédben éppúgy, mint Széchenyi ekkori írásainak nagy részében a várható nemzeti katasztrófa képei és látomásai uralkodnak, a nemzet pusztulásának, sőt végleges megszűntének balsejtelmei.”¹ Széchenyi szerint ilyesfajta katasztrófa esetén csak a nyelv és a kultúra fennmaradása mentheti meg a nemzetet. Amit kortársai egy túlérzékeny, majdnem paranoid személyiség rémálmának vélték, bekövetkezett az I. világháború után, amikor a történelmi magyar királyság területe harmadára zsugorodott, magyar ajkú milliók kerültek idegen fennhatóság alá, s valóban (megdöbbenő módon vált valósággá Széchenyi jóslata) a magyarsághoz tartozás egyetlen, de legalábbis fő biztosítója milliók számára az anyanyelv és a nemzeti kultúra maradt.

Nos, tanárim, kollégáim, barátok, tudósok és közszereplők közt sem találkoztam senkivel, akire ugyanez az élmény olyan őszintén elhatározó hatással lett volna, mint Görömbei Andrásra. Sosem beszélt erről rikító túlzásokba esve, nem merült bele a sehova sem vezető nemzeti önsajnálatba, viszont minden vállalásával, feladatokkal és magatartással ennek átélésében döntött, mondhatjuk joggal: teremtett. Talán a családban örökölt vallásos szellem, talán a bencés gimnázium is, ahol érettségizett, azt a keresztény életfelfogást tette számára evidenssé, mely szerint az emberi élet nem önmagáért való, hanem másokra vonatkoztatott létezésforma, melynek értékét a másokért vállalt felelősség adja meg. Ezt a közösségi rendeltetést aztán tudósi és tanári, sőt közéleti hívatása alapjává tette. Családjának nehéz sorsa (kuláküldözés, apja 1957 utáni börtönévei stb.) nyilvánvalóvá tették számára, hogy az egyén, s éppígy egy közösség, egy nemzet is megélhet politikai szabadság nélkül, megélhet szegénységben és korlátozottságban is, akkor is, ha hívatása gyakorlásában akadályozzák. Egy módon nem élhet meg, nem tud tovább létezni (nem fizikai pusztulásra, hanem személyi és közösségi identitásvesztésre gondolva), ha lemond rendeltetéséről

¹ SÓTÉR István: *A százötven éves Akadémia* In: Sótér István: *Félkör*, Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1979. 125.

tudatáról.² Ennek az intellektuálisan és etikailag is kikezdzhetetlen rendeltetés tudatnak a szellemében élt és dolgozott Görömbei András, patetikus retorika nélkül, szakmai, tudományos és pedagógiai programot működtetve. Mintha egész életében Eötvös Loránd felismeréséhez igazodott volna, aki szerint a magyar tudományosság színvonalát és életképességét csak megfelelő szintű oktatás révén lehet garantálni: „Bizonyos dolog, hogy csak az lehet jó tanár, aki maga tudománnyal foglalkozik, mások eszméit csak az képes helyesen hirdetni, akinek magának eszméi vannak.”

Éppen ezért, hiszen az intézmény, melynek rendezvényén részt veszünk, az épület, ahol vagyunk, az épület is arra kötelezi az emlékbeszédet mondót, hogy személyes emlékek és érzelmek mellőzésével immár abban lássa feladatát, hogy Görömbei András tudományos pályájáról és eredményiről szóljon. Annál is inkább, mert oly sokan szerették, sőt bámulták nemzetföltő buzgalmát, fáradságot nem ismerő ügyszeretetét, hogy már-már elfeledkeztek a tudós rangjáról és érdemeiről. Választott gondolatmenetem módszere, illetve sorrendje tehát az lehet, hogy a tanulmányok és a mesterek után a felkészülés, az indulás mikéntjéről essék szó. Ezt követően nagy témaköreivel és módszertani újdonságaival kívánom bizonyítani kivételes kvalitásait, s főképpen tudományos életművének egyediségét. Végül a 2001-es levelező taggá választásától számított, sajnálatosan korán lezárult utolsó pályaszakaszának tudományszervező és irányító, akadémiai funkciókban tetet öltő betetőzésének jellemzésével indokolt zárni áttekintésemet. Szem előtt tartva azt, hogy a bevezetőmben Széchenyi szándékaival jellemzett rendeltetésstudat mindezen feladatokat, funkciókat, szerepvállalásokat, írásokat, könyveket lankadatlan intenzitással hatotta át.

Induljunk ki tehát abból, hogy nagy tudósok jellemzése rendre azzal a kérdéssel indul: kinek a tanítványa? kik a mesterei? s főképpen kitől mit tanult? Nos, szerencséjére Görömbei Andrásnak már a győri bencés gimnáziumban tudós tanára volt, aki nagy hatással volt rá. Dr. Bánhegyi Jób több monográfia szerzője a két világháború között, és nem lehetett különösebben konzervatív, ha 1932-ben Kaffka Margitról, 1936-ban a magyar nőírókról írt monográfiát, irodalom óráin pedig az 1960-as években – a példás szigorral számon kért irodalomtörténeti ismeretek mellett – a *Nagyvilág*-ban frissen megjelent Dürrenmatt drámáról beszélt. Görömbei András a debreceni egyetemre kerülve Bán Imre professzornál a felvilágosodáskori magyar irodalom ősmagyarság képéről írt szakdolgozatot, de kiváló nyelvész professzorok (Kálmán Béla, Papp István) mellett erős, sőt életre szóló hatással volt rá Barta János, aki az 1950-60-as évek kiemelkedő, s nem utolsó sorban rettenthetetlen irodalomtudósa volt. Lukács György marxista szintézisét is cáfolni merte, az akkor nagyhatalmú korifeusok, Király István, Pándi Pál érzékenységét sem kímélte, esztétikai dolgozataiban olyan nézeteket vallott, hogy sűrűn illették idealista, antimarxista, nacionalista

² IMRE Lajos, *A kisebbségi élet erkölcstana* Erdélyi Helikon 1938. 10.

jelzőkkel. Nemcsak a kiváló és originális tudós példájával adott biztatást, hanem a hivatalos állásponttal való konfrontációra is bátorított. Szoros emberi-baráti-szakmai kapcsolatba került Görömbei András már egyetemistaként az akkor Debrecenben élő kiváló irodalomkritikussal, irodalomtudóssal, Kiss Ferencsel, ötödévesen pedig Julow Viktor a Csokonai kritikai kiadás munkálataiba vonta be. Kiemelt szerepet kapott mesterei közt a 60-70-es ével fordulójától Czine Mihály, aki aspiráns vezetője lett. Sok tekintetben eltérő karakterek voltak, irodalomértelmezésük és fogalmaik sem vágtak egybe teljességgel, de plebejus hűségük, magyarságért aggódó indulatuk valóban egy töről fakadt. Alapvetően az akkor debreceni vagy Barta-iskola néven emlegetett csoport szemlélete és fogalmi határozta meg Görömbei András tudományos módszerét, melyre vonatkozóan érdemes idézni Béládi Miklósnak, a kor egyik legmegbízhatóbb, nem irányzatosan elkötelezett, tárgyilagosságban és szakmai igényességben már-már felülmúlhatatlan szakértőjét, aki a következőket írta Görömbei Andrással kapcsolatban 1983-ban: „Debrecen nélkülözhetetlennek véli a hagyományokat, a szellemi higiénától elválaszthatatlannak tekinti őket, őrzésükről lemondani sehogysem akar, de szemmel tartja a világ haladását is. Az irodalomét is, az irodalomtudományét is. Az irodalomtudomány poétikai fordulatát ugyan némi kétellyel fogadták egyetemi, irodalmi berkekben, de a szakemberek nem zárkóztak el legfőbb eredményeinek tartózkodó hasznosításától sem, amihez amúgy is előkészítette a talajt Barta János és Bán Imre egyetemi tanári működése, amelynek hatása átsugárzott az *Alföld* szerkesztőségébe s onnan tovább, a legjobb iskolákba, az érdeklődő tanárok óráira...”³

Görömbei András már egyetemi hallgató korában publikálni kezdett az élő irodalom tárgykörében is, tehát a 70-es évek elejére, közepére kialakul az alig harmincéves ifjú négy jól elhatárolható nagy témaköre. Időben ezek közül első a régi magyar irodalom, a doktori értekezéssé bővített szakdolgozat, melynek fejezetei meg is jelennek, pl. *Az ősmagyar mitológia kialakulása honfoglalási eposzainkban*. Aztán a *Miért szép?* kötetekben Csokonai és Fazekas verselemzések és más tanulmányok is. Második témaköre az élő irodalom, évente szinte tucatnyi kritika, illetve tanulmány Juhász Ferencről, Utassy Józsefről, Kovács Istvánról, Nagy Lászlóról, de Moldova Györgyről és másokról is. Harmadik a kisebbségi irodalmakról szóló írások: Duba Gyuláról, Kós Károlyról, Gál Sándorról, Tamásiról és sok mindenki másról. Negyedik szisztematikusan művelt területe a két világháború közötti népi irodalom. Sorra jelennek meg készülő Sinka monográfiájának fejezetei, de ír már ekkor Illyés Gyuláról, Erdei Ferencről, Darvas Józsefről, másokról.

Pályakezdésével kapcsolatban keveset emlegetett tény olyasfajta világirodalmi látóköre, melyre idegen nyelvű szakirodalomra hivatkozó lábjegyzetekkel csak nagyon ritkán

³ BÉLÁDI Miklós, *Az irodalomtörténet dilemmái (Görömbei András: A csehszlovákiai magyar irodalom 1945-1980)* Alföld 1983. 7. 76-77

hívta fel a figyelmet. Pedig tény, hogy két évig orosz, két évig német szakosként eléggé eltérő s mégis sokban rokon logikájú nagy európai irodalmak fejlődésszerkezete vált „zsigeri” élményévé. (Aki volt egyetemen idegennyelv szakos, az emlékezik arra, hogy milyen logika szerint érti és ismeri egy irodalom szerves alakulásrendjét az, aki a magyar mellett két másik kultúrát is végigtanul, akkor is, ha „csak” a középkor vallásos irodalmától a XIX. század közepéig.) Másik nagy, szemléletét szélesítő iskolája volt az, hogy 26 évesen az egyetemre kerülve hosszú éveken keresztül XX. századi világirodalmat adott elő. És ez nem pusztán annyit jelentett, hogy Lorcától Bulgakovig, T. S. Eliottól Brechtig mindent végig kellett tanulnia-tanítania, hanem azt is, hogy nagy területekről nem lévén magyar nyelvű szakirodalom, őneki (főleg német nyelven) sok-sok egyedi és szintetikus szakmunkát kellett végigolvasnia ahhoz, hogy megfelelő szinten adjon elő Thomas Mann *Doktor Faustus*-ától Camus *A közöny*-éig sok mindent. Ez a felkészülés, ami annyi munkát követelt tőle, hogy kollégái, barátai már aggodalommal konstatálták túlterheltségét, ritka elméleti és világirodalmi tájékozottsággal ruházta fel. (Ez egyáltalán nem szokott szerepelni a róla szóló méltatásokban, erről legtöbbet tanítványai, vagy azok a barátai tudnak, akik vele utazva hol Beckettet látták a kezében, hol német nyelvű monográfiát Pirandelloról.)

Pillantást kell vetnünk arra is: mit jelentett az ő idejében az elméleti felkészültség. Egyáltalán nem kizárólag Lukács Györgyöt. A Warren-Wellek-féle irodalomelmélet már egyetemi éveiben is közismert volt (bár csak angolul vagy németül lehetett olvasni), sőt a strukturalizmus (igaz, inkább a nyelvészeti) már 1968 előtt nemhogy tiltott, de kötelező anyag volt a debreceni egyetemen. Franciás műveltségű debreceni professzora, Szabolcsi Miklós, bár az MSzMP legfelsőbb köreinek irodalompolitikájában is szerepet vállalt, de azért Párizsból (volt idő, mikor egyszerre tanított a Sorbonne-on és Debrecenben) folyton a strukturalistákat emlegetve érkezett Debrecenbe. És könyvnyi elemzése az *Eszmélet*-ről tele volt a legújabb módszerekre történő utalással. Nyugodtan állítható tehát, hogy bár Görömbei Andrástól idegen volt demonstratív idézése a legdivatosabb, idegen nyelvű szakirodalomnak, azért jól és korszerűen képzett literátorként adott elő és írt.

A 70-es évek közepétől nagyjából 1990-ig számíthatók pályájának a beérkezésre mutató jelei. A Sinka-monográfia csak 1977-ben jelenhet meg, holott már évek óta kész van. *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945-1980.* a kandidátusi értekezése lett, 1982-ben jelent meg. Sajátos kísérlet ez egy kisebbségi magyar irodalom komplex feldolgozására, tehát nem csekély teoretikus hozadéka is van, s méltán keltett széles körű érdeklődést. Kiss Gy. Csaba (e témák európai horizontú szakértője) szerint Görömbei monográfiája segít tisztázni roppant fontos distinkciókat, például a csehszlovákiai magyar irodalom kettős természetével kapcsolatban, miszerint tekinthető „egyrészt regionális irodalomnak, amelyik kielégíti a helyi igényeket, a nemzetiségi tudat erősítésétől a felföldi magyar couleur locale megfestéséig,

másrészt viszont az egyetemes magyar irodalom részének.”⁴ 1984-ben Bertha Zoltánnal együtt jelenteti meg *A hetvenes évek romániai magyar irodalma* című kötetet. (Ez is nóvum: egy évtized egy kisebbségi irodalom életéből.) Nem lebecsülendő előrelépés a docensi kinevezés, hiszen ez már valóban az alig negyvenéves kutató legitimációja. Mindeközben pedagógiai tevékenysége is „csúcsra fut”. Órai roppant népszerűek, magyar szakos tanárok ezrei tanítják széles e hazában és a határokon túl is amit tőle, és ahogy tőle tanultak. A 90-es évekre legjobb tanítványai is „beérnek” Bertha Zoltántól Jánosi Zoltánig, a *Hitel* szerkesztőségében pedig, ahol majd egy idő után nemcsak helyettese, de helyettesítője is lesz barátjának, Csoóri Sándornak, szintén műhelyt teremt őt mesterének tekintő ifjakból.

Mindezt tetézi a Szépirodalmi Kiadónál megjelent vaskos tanulmánykötete, a „*Ki viszi át...?*”. Veres Pétertől Csoóri Sándorig, Nagy Lászlótól Farkas Árpádig oly sok igaz értéket ír le és elemez, ám mindegyikhez más módon és utakon találva meg a kulcsot. Ez is nagy siker. A kötet lényegét pontosan látja még a vele nem azonosuló, más módszert és értékeket preferáló kritikusa is: „esszéiből határozott ízlés és az élet végső értékeivel szembeni határozott állásfoglalás körvonalazódik: eszménye a szűkebb-tágabb közösség gondjait magára vállaló, az egyéni élet értékeit őrző és átmentő művész...”⁵ Az ugyancsak 1986-ban megjelenő Sütő monográfiával immár egyértelműen a magyar irodalomtudomány legbecsültebb, legismertebb alakjai közé emelkedik.

Némileg visszatekintve illene szót ejteni a 70-es, 80-as évek kiszélesedő tudományos tevékenységének módszertani hozadékáról is. Görömbei András dicséretesen sokoldalú munkásságában mindig az adott feladathoz igazítja módszerét. A 77-ben megjelent Sinka-monográfia a *Kortársaink* sorozat számára készült, tehát a bizonyos mértékig kortárs Sinka eleven, életszerű bemutatására volt szükség. Görömbei András tisztában volt vele, hogy ez az első monográfia hőséről, s hogy széles olvasó közönséget kell feltételeznie, tehát a történeti, sőt filológiai-életrajzi megközelítés sem mellőzhető, de a műelemzések sem, hisz nemcsak arról kellett meggyőzni az olvasót, hogy Sinka nem volt az az egyoldalúan kártékony szellem, mint ahogy a szocialista korszakban beszéltek róla, hanem arról is, hogy milyen jelentős, mennyire a máig hatóan eleven költő. (Vélekedhetni így negyven esztendővel a Sinka-könyv megjelenése után, akkor azonban még nagy számban éltek azok a népi írókért rajongó olvasók, irodalomtanárok, akiknek Sinka évtizedekkel korábban eszméltető élményük volt.)

A 82-es csehszlovákiai magyar irodalomtörténet módszerében is unikális feladat, nem is formabontó, hanem formateremtő alkotás. Ekkorra ugyan megjelent már az erdélyi,

⁴ KISS Gy. Csaba, *Megjegyzések egy nemzetiségi irodalomtörténethez*, Tiszatáj 1984. 1. 75.

⁵ HIMA Gabriella, *Közéleti szenvedély és költői hevület (Görömbei András: „Ki viszi át...?”* Alföld 1987. 2. 84.

illetve a délvidéki magyar irodalom története is (odaválói irodalomtörténészekről), de jó néhány dilemma nyitva maradt ezek után is. Például a kisebbségi irodalmakat illető kettős mérce (egyfajta gyámolító-támogató megítélés indokoltsága vagy indokolatlansága), a kettős kötődés (az anyanyelvi és az országhatárok szerinti kultúrához és történelemhez) stb. Nem voltak elhanyagolhatók a műfaji folyamatok, az írói csoportosulások, de a műelemzések sem, nem is beszélve a folyóiratokról, nemzedéki tagolódásról. És arról, hogy a Kádár-korszak kellős közepén vagyunk, amikor ugyan már aspiráns téma lehet a szomszédos országok magyar irodalma, tehát nem lehet az ilyen kutatások üldözéséről beszélni, de kényes kérdés az ottani és az anyaországi értékrend feszültsége, illetve az időnként még mindig nacionalizmussal riogató baloldali előítéletek.

A módszertani kényszerpálya bizonyítéka, hogy a romániai magyar irodalom hetvenes éveiről szóló monográfia szükségképpen más módszerű. Ebben az esetben ugyanis rendelkezésre állnak alapozó szakmunkák, tehát helyénvaló a középnemzedék, a két *Forrás*-nemzedék és az utánuk jövők elsősorban portrészzerű jellemzése. A „*Ki viszi át...?*” írásai a magyar esszéírás legjobb hagyományaihoz (Németh Lászlótól Szerb Antalig) kapcsolhatók, precíz adatoltságuk és olykor költői lendületű stílusuk a magyarázat és a beleélés helyes sorrendjével érvényesül, amint maga a szerző vall erről a könyvjelzőn: „A szép és megtartó eszmék önmagukban nem pótolhatják az esztétikai értéket, az esztétikai értéknek viszont szerves és elidegeníthetetlen része a morális és gondolati erő, s az életérdekű, az egyén és közösség sorsát felelősen elemző eszme.” A 86-os Sütő-monográfia is zömmel pályarajz és műelemzés váltogatása. Görömbei András ezúttal is komolyan veszi a *Kortársaink* sorozat kívánalmait, tehát nem uralhatják irodalomtörténeti vagy elméleti fejtegetések. A friss olvasat és a benyomásoknak engedő kritikusi attitűd teszi olvasmányossá, úgy azonban, hogy akik harminc évvel megjelenése után olvassák újra, megdöbbenőnek találják ítéleteinek túlzásoktól mentes, időtálló pontosságát.

Korszakhatárnak tekinthetjük azt a három évet, amelyet 1989 és 1992 között a Helsinkii egyetemen töltött vendégprofesszorként. Hazatérve professzori, utóbb intézetigazgatói kinevezése (1993-tól a debreceni egyetem rektorhelyettese is) egyre rangosabb feladatokat hoz magával, sőt vendégprofesszorként magyarul és németül ad elő a bécsi egyetemen. Húsz évvel korábban a FIJAK (Fiatal Írók József Attila Köre) vezetőségének tagjaként a nemzedéktárs írók ügyében vállalt szerepet (nemcsak Utassy, hanem Nadas Péter mellett is), most sem tud elhárítani rangjának és életkorának megfelelő funkciókat. Továbbra is rengeteget publikál. 1992-ben a Magvető Kiadó jelenteti meg nagydoktori értekezését négy és félszáz lapnyi terjedelemben *Nagy László költészete* címmel. A nemrég lezárult költői pálya monográfikus rajza ismét egyedi: a lezártág ténye is jelen van benne, de a polémikus, értékelmutató indulat sem hiányozhat belőle. Az 1940-es évektől végigkövethető irodalompolitikában való eligazodás éppúgy hozzátartozik ehhez, mint a

líraelmélet fogalmai. Kenyeres Zoltán, a szakma nem nép-nemzeti irányultságú csúcs-tekintélye a kötet verselemzéseiben a close reading módszerére ismer rá, kiemelve az elméleti előmunkálatok gondosságát.⁶

Sajátos, összefoglaló koncentráció hatja át ezt követő műveit. Amikor például megjelenhetnek azok a fiatal írókkal, pályatársakkal készített beszélgetései, amelyeket húsz évvel korábban letiltottak (*Kérdések és válaszok: tizenhét interjú a hetvenes évekből*). 1996-ben a Püski Kiadónál jön ki: *A szavak értelme: tanulmányok*, 99-ben a *Létértelmezések*. Sok-sok új arc, új érték befogadására, régebbiek újraértelmezésére ad ez alkalmat, a pálya vége felé pedig azok az írások mutatnak, amelyek egyre szélesebb horizonttal, összegező erővel foglalják össze (talán öt világrész magyarsága, talán a kulturpolitika számára) a feladatokat és a lehetőségeket: *A nyugati magyar irodalom szerepe, helye az egyetemes magyar kultúrában, Nemzettudat a mai magyar irodalomban, Századunk kihívásai, a magyar irodalom válaszai*.

2001-es akadémikussá választásával ismét új feladatok szakadnak rá, újabb és újabb bizottságoknak lesz tagja, utolsó éveire pedig a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság elnökeként jelentős szerepet kap az akadémia vezetésében is. Gyulai Pál Aranyt búcsúztató emlékbeszédét, a magyar irodalom egyik legszebb esszéjét így indítja: „Hatvanöt év időköze választja el a szalontai kunyhó bölcsőjét az akadémiai palota koporsójától... Ki gondolta volna, hogy a düledező kunyhó gyermekében lángész szunnyadjon?” A páratlan erkölcsi és szellemi erőfeszítésnek köszönhetően az ország legnívósabb testületének irányításába kerülő Görömbei Andrásról is eszünkbe juthat, hogy 1945 februárjában a napvilágot Tiszapolgáron meglátva mekkora utat kellett megtennie, amit akkor ugyan ki jósolt volna meg neki S aztán Gyulai folytatja: Arany volt „Magyarország legegyszerűbb embere, de bizonyos tekintetben legérzékenyebb lelke is. Puritán szigorral teljesítette mindennapi kötelességeit, s aggodalmasan őrizte erkölcsi méltóságát.” Görömbei Andrásra is áll ez, aki bármily magasra jutott, ugyanaz a szerény, segítőkész ember maradt, amilyenek elsőéves egyetemista társai megismerték 1963 nyarán.

Rengeteg felé kellett utaznia az MTA nevében, Tv és rádió sűrűn szerepeltette, de ilyen körülmények között sem hagyta abba az írást. 2003-ben jelent meg Csoóri-monográfiája, néhány év múlva kibővített formában újra. 2004-ben a Nagy Gáspár monográfia, ami szintén új kiadást ért meg. Szamba venni is nehéz: 2003-ban újra megjelenik a Sütő András kötet, ugyanebben az évben *Irodalom és nemzeti önismeret* címmel vaskos tanulmánykötetét hozza ki a Nap Kiadó, majd újabb kötetei a Nap Kiadónál, illetve a Tiszatáj könyvek sorozatában. Mindezekben egy igazán konstruktív nemzettudatért perel,

⁶ KENYERES Zoltán, *Nagy László és akiknek nem kell*, Alföld 1992. 8. 45.

közösségformáló értékek mellett érvel. Riasztja a „szétzüllött nemzet”, újra és újra hangsúlyozza: (egy kötet címét idézve) tudománnyal s a hit pajzsával. A pusztulás veszélyeit és a fennmaradás esélyeit olyan rémlátó aggodalommal és annyi segíteni akaró buzgalommal tudja megidézni, ami reformkori nagyjainkra emlékeztet.

Az utolsó évek nyilvánvalóan visszapillantásra, önsorsfelmérésre is ösztönözhatték. Nem volt könnyű élete, sok mindenért sokszorosan meg kellett dolgoznia, hála Istennek, mindig akadtak támogatói is. Szerencsés volt annyiban, hogy felesége és gyermekei gondoskodó szeretete végig elkísérte, és szerencsés volt abban is, hogy az élet legnagyobb kérdéseiben határozottan és egyértelműen tudott eligazodni. Egy percig sem kételkedett például abban, amit Gyulai Pál is hitt, hogy az emberiségért hozott áldozat csak a nemzethez fűződő kötelességek teljesítésén alapulhat. Egy percig sem kételkedett a nyelv, a kultúra nemzetmegtartó erejében sem, akárcsak Széchenyi, aki a megmaradás utolsó mentsváraként tekintett ezekre.

Görömbei András sikeres és messze hatóan értékes életművének örvideni kellene és ez indokolt is, ennek ellenére a fájó érzést, hiányának szomorúságát sem tudjuk elfojtani magunkban. Mégis jól esik átpillantani életművének tanulságain épp azon intézmény kezdeményezésére, melyet nemzetmentő buzgalom hívott életre Ez az áldott és inspiráló örökség gazdagodik most Görömbei András életművével, melynek életben tartása és tovább adása az utódok felelőssége és kötelessége.